

ՀՏԴ՝ 93,94

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.1-41

**ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳ ԵՎ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂՔՅՈՒՐ**

Արշավիր Գասպարյան

Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան

Կարինե Մովսեսյան

«Երևանի Մ. Գալշոյանի անվան ավագ դպրոց» ՊՈԱԿ

Բանալի բառեր՝ *Կիրակոս Գանձակեցի, պատմագրություն, մոնոլոգական, արշավանք, պատմագիր, պատմություն, մատենագրություն, մոնոլոլ-թաթար, աշխատություն, աղբյուրագիտություն, սկզբնաղբյուր:*

Հոդվածի շրջանակներում սկզբնաղբյուրների հաղորդումների և գիտական գրականության ուսումնասիրությունների համադրմամբ առանձին ուսումնասիրման նյութ են դարձել պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումները մոնոլոգական արշավանքների վերաբերյալ: Առանձնացվել է ներկայացված նյութի հավաստիության աստիճանը և աղբյուրագիտական նշանակությունը: Գանձակեցու աշխատությունը, հիրավի, անգուգական ու ստուգապատում աղբյուր է մոնոլոգագիտության զարգացման համար:

Զուգահեռաբար համակողմանի վերլուծության են ենթարկվել ու լուսաբանվել ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունները, ինչպես նաև մոնոլոգական արշավանքների ծանր ու աղետաբեր հետևանքները:

Նախաբան. 13-րդ դարի անվանի մատենագիր, հայ պատմագրության փայլուն ներկայացուցիչ Կիրակոս Գանձակեցին դեռևս իր կենդանության օրոք ժամանակակիցների կողմից գնահատվել է որպես բանիմաց անձնավորություն՝ «րաբունեաց պետ»¹:

¹ ՀՄՆԳ -1976, էջ 296:

Այսօր էլ նրա մատենագրական ժառանգությունը հայագիտության ու արևելագիտության տեսանկյունից մեծ արժեք է ներկայացնում ու շարունակում է մնալ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում՝ պահպանելով իր արդիականությունը և գիտականությունը:

Միջնադարյան հայ պատմագրությունը՝ մեծ մասամբ լինելով փոթորկահույզ ժամանակների արտահայտություն, միշտ չէ, որ կարողացել է լուրջ ձեռքբերումներ արձանագրել: Բացառիկ ժամանակաշրջաններից մեկն է համարվում է 13-րդ դարը, որի շրջանակներում առանձանանում է Կիրակոս Գանձակեցու մատենագրական ժառանգությունը: Վերջինս ապրել ու ստեղծագործել է բավականին ծանր ժամանակաշրջանում՝ պատերազմների, ավերածությունների, ներքին հակասությունների և մոնղոլական արշավանքների ժամանակահատվածում:

Հայ միջնադարյան պատմագիրներից շատ քչերն են, որ ինքնակենսագրական տեղեկություններ են հաղորդում իրենց երկերում: Այդ սակավաթիվ հեղինակների շարքին է դասվում նաև Կիրակոս Գանձակեցին, որն ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում իր կրթության ու գործունեության մասին: Պատմագիրը ծնվել է Գանձակում, 1200-1202 թթ. ու մահացել է 1271-1272 թթ.²: 1209-1212 թթ. ուսումնառությունն իրականացրել է նշանավոր Նոր Գետիկի դպրոցում: Կիրակոս Գանձակեցու դասընկերներից են եղել դարաշրջանի անվանի պատմագիրներ Վարդան Արևելցին ու Գրիգոր Ակնեցին: Մխիթար Գոշի հիմնադրած այս դպրոցում է կրթվել պատմագիրների մի փայլուն համաստեղություն. «Յառու ժամանակաւ փայլէր ծերացեալ աւուրքք մեծ վարդապետն Վանական, աշակերտ Գոշին և լցոյց զերկիրս աշակերտելաւք, որք փայլէին գիտութեամբ, որպէս զաստեղս՝ զՎարդան, զԿիրակոս, զՌԻսեփ, զԱռաքեալն և այլք բազում, որք էին սինք եկեղեցոյ»³:

Այդ շարքում առանձնանում է Կիրակոս Գանձակեցին, որի մասին ժամանակագիր Վարդան Արևելցին գրում է. «Հարագատն մեր Կիրակոս վարդապետն»⁴:

Այս վավերագրի կապակցությամբ անվանի բանասեր Կ. Մելիք-Օհանջանյանը նշում է, որ այն նախ՝ լավագույն ընկերոջ իրավացի գնահատականն է, և, երկրորդ՝ մի ցայտուն ապացույց այն հեղինակության, որ վայելում էր Կիրակոս վարդապետը ժամանակակիցների շրջանում որպես «բաբունեաց պետ և քաղցուայնի կիրք մեր և մեծ մասն յուսոյ ի սուրբ եկեղեցի»⁵:

Վարդան Արևելցու մատենագրական ժառանգության արժեքավոր երկերից է «Մեկնութիւն քերականի» աշխատությունը, որն իրականացվել է իբրև արքայական պատվեր, 1244-1246 թվականներին՝ Կիլիկիայում, Հեթում Ա թագավորի խնդրանքով: Աշխատությունը լայն տարածում է գտել պատմական Հայաստանի ուսումնագիտական կենտրոններում⁶:

² Բաբայան Լ.-1981, էջ 197:

³ ՄԺ -1951, էջ 41:

⁴ Արևելցի -1972, էջեր 146-147:

⁵ Գանձակեցի -1961, էջեր ԻԳ:

⁶ Արևելցի -1972, էջ 5-7:

Վարդան Արևելցու գրչին են պատկանում է նաև « Պատմութիւն տիեզերական» և «Պատմութիւն թաթարաց» երկերը, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն մոնոլոգական արշավանքների, այլև Ժամանակի ռազմա-տնտեսական քաղաքականության հիմնախնդիրների ուսումնասիրման վերաբերյալ⁷:

Մոնոլո թաթարական արշավանքներին է անդրադարձել նաև պատմագիր Գրիգոր Ակնեցին «Վասն ազգին նետողաց» կամ «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» աշխատությամբ, որը թարգմանվել է նաև արևելահայերեն: Այն շատ կարևոր սկզբնաղբյուր է, որն ընդգրկում է մոնոլո-թաթարների տիրապետության քառասունչորս տարվա Ժամանակաշրջանը. «Ավարտվեց թաթարների քառասունչորսամյա պատմությունը, բայց համառոտ և ոչ ամբողջը»⁸:

Նրա նկարագրած դեպքերի հիմնական մասը տեղի է ունեցել Տավուշի և Լոռու տարածքներում, ինչպես նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններում ու նրա հարակից շրջաններում 1230-1270 թվականներին⁹:

Հիշյալ պատմագիրներից շատերն ականատես ու մասնակից են եղել իրենց նկարագրած դեպքերին: Վարդան Արևելցին դիվանագիտական առաջադրանքով տեսակցել է Հուլավու խանին հետ, դարձել նրա խորհրդատուն, Կիրակոս Գանձակեցին թարգմանիչ է եղել մոնոլոների մոտ, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանը մի քանի անգամ եղել է Ռսկե Հորդայում՝ հանդիպել Արդուն և Ղազան խաներին ու մոնոլոգական այլ տիրակալներին¹⁰:

Դա հնավորություն է տվել պատմագրին մանրակրկիտ նկարագրելու Արդուն խանի բանակում տեղի ունեցող պատակտումները, դավադրությունները, դրանց ճրնջման փորձերը և անմեղ մարդկանց կոտորածները¹¹:

Կիրակոս վարդապետը մինչև իր կյանքի վերջը զբաղվել է մատենագրական աշխատանքներով, միաժամանակ մասնակցել նաև հայ հասարակական, կրոնա-վարչական ու մշակութային կյանքին: Գանձակեցին իր աշխարհայացքով համոզված կրոնական է, բայց պատմական երևույթները չի բացատրում Աստվածաշնչով ու աստվածային կանխորոշմամբ, ինչպես ընդունված էր միջնադարում: Նա դեպքերը նկարագրում է իսկական գույներով, մանրամասնորեն, առանց չափազանցությունների, պարզ, հասարակ, անսեթևեթ ու անվերամբարձ լեզվով¹²:

Ենթադրվում է, որ նա անգամ վերակազմել ու խմբագրել է միջնադարյան եկեղեցական ծավալուն ժողովածուներից մեկը՝ «Յայսմատուրքը», որը սկսել է ձևավորվել դեռևս 10-րդ դարում¹³:

Հոգևորական պատմագիրն աշակերտել է Մխիթար Գոշին ու վերջինիս մահից հետո ինչ-ինչ պատճառներով հեռացել է Նոր Գետիկից ու մեկնել Տավուշ, հայտնի Խո-

⁷ Արևելցի -1972, էջ 5-7:

⁸ Ակնեցի -2011, էջ 118:

⁹ Նույն տեղում, էջեր 7-8:

¹⁰ Աբգարյան Գ. -1962, էջ 29:

¹¹ Օրբելյան -1986, էջեր 341-342:

¹² Առաքելյան Ա. 1959, էջ 471:

¹³ ՀՄՄԳ -1976, էջ 298:

րանաշատ վանքը, որը գլխավորում էր Վանական վարդապետը: Այստեղ Կիրակոսը ձեռնադրվում է վարդապետ¹⁴:

1225 թ. Խորասանի Մուլթան Ջալալադդինի գործերը պարտության են մատնում հայ-վրացական միացյալ ուժերին ու հասնում են Տավուշ, կողոպտում Խորանաշատը և ցաքուցրիվ անում միաբանությունը: Վանահայր Վանականը և Կիրակոս Գանձակեցին Տավուշի Լորուտ գյուղի մոտ փորում են մի քարայր ու այնտեղ շարունակում իրենց գործունեությունը¹⁵:

Այս մասին Մ. Չամչյանը գրում է. «Յայն աուրսն վանական վղպ հանդերձ աշակերտօքն, որս էր և կիրակոս գանձակեցի, բնակէր՝ ի սահմանս երկրին վահրամայ՝ յայրի միում մեծի, որ իբրև դղեակ իմն էր՝ լոսամուտ լայն ունելով, յանմատչելի յարկին. և դուռն մի ի կողմանէ. ուր՝ սպ գրեցաք՝ ի վերոյ, էդ շինեալ ևս էր նա եկեղեցի մի, ևս և բնակարան միանձանց, և էր այն՝ ի հարաւոյ կողմանէ տաւուշ բերդին»¹⁶:

1235թ. մոնղոլ-թաթարական զորքը Մուլար նոյինի գլխավորությամբ շարժվում է Անդրկովկաս ու բանակում Մուղանի դաշտում: 1236թ. մոնղոլները գրավում են Տավուշը և շրջապատում Վանական վարդապետի վանք-քարայրը, ուր հավաքվել էին շրջակա գյուղերի բնակիչներից շատերը: Մովից ու ծարավից տառապող ժողովուրդը ստիպված անձնատուր է լինում, իսկ Վանականը ներկայանում է մոնղոլ զորապետին ու խնդրում ազատ արձակել ժողովրդին: Մոնղոլները ժողովրդին ազատում են, սակայն գերեվարում են վանահայր Վանականին ու Կիրակոս Գանձակեցուն: Մի քանի ամիս անց Վանականը փրկագնով ազատվում է, իսկ Կիրակոսը գիշերով փախչում է գերությունից: Վերջինս գրում է, որ իրեն օգտագործել են որպես գրագիր, նույնիսկ շոսյում էին խոստումներ, որպեսզի մնար Մուլար նոյինի բանակում ու ծառայեր մոնղոլներին: Այս հանգամանքին նպաստել են ոչ միայն վարդապետի լեզուների իմացությունը, այլև առաջին հերթին հասարակության մեջ նրա գրաված բարձր դիրքն ու հեղինակությունը:

Գերությունից ազատվելուց հետո Կիրակոս վարդապետը վերջնականապես հանգրվանում է Նոր Գետիկում, որտեղ ծավալում է ազգային ու եկեղեցական բուռն գործունեություն: Նա շրջել է Հայաստանի տարբեր վայրերում, ծանթացել ու հանդիպել շատ նշանավոր մարդկանց, գրուցել նրանց հետ ու այդ գրույցներից քաղած տեղեկությունները շարադրել իր Պատմության մեջ:

Այսպես օրինակ՝ 1255թ. Կիլիկիայի Հեթում 1-ին թագավորը, երբ վերադառնում էր մոնղոլական Մանգու խանի հետ ունեցած բանակցություններից, իջևանում է Նիզգավառի Վարդենիս գյուղում: Այստեղ Գանձակեցին տեսակցում է թագավորին ու, ստանալով հետաքրքիր ու արժանահավատ տեղեկություններ, դրանք պատմագրում է իր աշխատության մեջ¹⁷:

Անդրադառնալով Կիրակոս Գանձակեցու մատենագրական ժառանգությանը՝ Մ. Աբեղյանը նշում է. «Թեև երբեմն մեջ է բերում նաև սին գրույցներ, որոնց նա հավա-

¹⁴ Գանձակեցի -1982, էջ 5:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁶ Չամչյանց -1984, էջ 209:

¹⁷ Գանձակեցի -1982, էջ 7:

տում է մեծ դյուրահավատությամբ, բայց նրա այդ գործն իր ամբողջությամբ մեր առաջ բաց է անում մի շատ կարևոր պատմական դարաշրջանի պատկերը: Անհերթելի բաների մասին պատմվածքներն անգամ իրենց կողմից պարզում են այն ժամանակի և իրեն՝ Կիրակոսի, հետը նաև իր ժամանակակից մտավորականների հասկացողության մակարդակը»¹⁸:

Մնահավատությունը, սակայն, չի խլում նրա ազնվությունը, ճշմարտախոսությունը, վճիտ պարզամտությունը, մի բան, որ հեռու է պահում պատմիչին կեղծ բարոյախոսական նախապաշարումներից և անմեղորեն պատմել է տալիս կենցաղային այնպիսի բաներ, որ 13-րդ դարի վարդապետը անպայման կխուսափեր պատմելուց¹⁹: Հիրավի, դիպուկ գնահատական՝ պայմանավորված հոգևորական պատմիչի բարոյական հատկանիշներով ու ժամանակաշրջանի բուռն իրադարձություններով:

Գանձակեցու աշխատությունը բաժանված է երկու հիմնական մասերի, որոնք իրենց հերթին տրոհված են 65 /ԿԵ/ գլուխների: Առկա է նաև Առաջաբան, սակայն երկն ավարտված չէ: Հեղինակը ցանկություն ունեցել է այն շարունակելու, բայց վրա հասած մահը խանգարել է այդ նպատակի իրականացմանը: Մահացել է Նոր Գետիկի վանքում ու թաղվել այնտեղ:

Առաջաբանը նվիրված է պատմության ստեղծման հանգամանքներին: Առաջին մասը սկսվում է քրիստոնեության տարածման իրադարձությունների նկարագրմամբ: Գանձակեցին օգտվել է նախորդ մատենագիրներից, ներկայացրել է նաև Կիլիկիայի հայկական պետականության համապատասխան ժամանակահատվածի պատմությունը՝ հասցնելով այն 12-րդ դարի վերջին տասնամյակները: Վերջինիս արժանահավատ ու ստուգապատում հաղորդումներն ունեն գիտական, քաղաքական ու ճանաչողական բացառիկ նշանակություն:

Պատմագիրն իր նպատակն իրագործել է աշխատության երկրորդ մասում, որն ավելի արժեքավոր է, ուշագրավ, քանզի ամբողջությամբ շարադրված է նկարագրված իրադարձություններին մասնակից, ականատես ու ականջալուր հեղինակի գրչով: Դրանք, անտարակույս, հավաստի են ու ստույգ: Այս բաժնում հանգամանորեն ներկայացված է 12-րդ դարի վերջերից մինչև 1265-1266 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածը՝ խիստ տագնապալի և հրատապ իրադարձությունների պատմությամբ շաղախված:

Կիրակոս վարդապետն ամեն գնով ցանկացել է սերունդներին թողնել նաև մոնոլոգների տիրապետության շրջանի պատմությունը և այն իրականացրել է փայլուն կերպով: Զուգահեռաբար հանգամանորեն ներկայացնում է Վրաստանի հզորացման նախադրյալները, սելջուկյան արշավանքները՝ անդրադառնալով նաև Զաքարյանների ժամանակահատվածի պատմությանը:

Պատմագիրը խոսում է մոնոլոգների անդրկովկասյան արշավանքների մասին, ներկայացնելով այն չափով, ինչ չափով, որ դրանք առնչվում են Հայաստանին ու հայ ժողովրդին: Հայրենասեր հոգևորական պատմիչն ընթերցողներին ներկայացնում է ոչ

¹⁸ Աբեղյան Մ. -1970, էջ 235,

¹⁹ Առաքելյան Վ. -1972, էջ 58:

միայն մոնոդոլների արշավանքները և դրանց ծանր հետևանքների պատկերը, այլև հայերի ցուցաբերած հերոսական դիմադրությունն ու ժողովրդական ընդվզումները:

Պատմագիտական տեսանկյունից հատկապես կարևոր է այն, որ Գանձակեցին բավականին մեծ տեղ է հատկացրել այդ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, իրավահասարակական պայմաններին ու հոգևոր մշակութային երևույթներին:

Աշխատությունում պատմում է անգամ ասիական այնպիսի ցեղերի մասին, որոնք անցել են պատմության գիրկը: Ահա թե որքան կարևոր են նման հաղորդումները հենց իրենց՝ մոնոդոլների, նրանց գրաված երկրների և 13-րդ դարի ընդհանուր պատմությանը զբաղվող մասնագետների համար²⁰:

Պատմագիրը գտնում էր, որ մոնոդոլների ձեռնարկած արշավանքների պատմությունը շարադրելը մեկ մարդու ուժերից վեր է, քանզի այն բազմաբովանդակ է ու բազմաշերտ:

Կիրակոս վարդապետն օժտված է պատմագրին վայել արժանիքներով: Նախ պետք է նշենք նրա հորդաբուխ հայրենասիրությունը, ինչպես նաև անսպառ նվիրվածությունը հայրենիքին ու ազատության վեհ գաղափարին: Պետական անկախությունը նրա ընկալմամբ ազգի համար կենսական կարևոր գործոն է: Հայրենասիրության հետ փառաբանում է ազգային արժանապատվությունը: Լինելով հումանիստ, հայ ժողովրդին բնութագրելով բարությամբ, ազնվությամբ ու կրոնասիրությամբ՝ մշտապես կանգնած է եղել հասարակ ժողովրդի կողքին՝ ապրելով նրա հոգսերով ու ցավերով:

Անկողմնակալ պատմագիրը նկարագրում է, թե ինչպես մոնոդոլները պաշարել էին Անին, իսկ ժողովուրդը հերոսաբար դիմադրում էր: Ցավոք, քաղաքի իշխանների մի մասն օգնում էր թշնամուն, ինչի արդյունքում թշնամուն հաջողվում է հիմնահատակ ավերել քաղաքը:

Մոնոդոլ-թաթարական հրոսակներն անարգել ամայացնում էին հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, քայքայում երկրի տնտեսությունը, իրականացնում անասելի ծանր հարկային քաղաքականություն: Անի քաղաքի ավերման կապակցությամբ Գանձակեցին գրում է. «Գրավեցին բոլոր ինչքերն ու ստացվածքները, կողոպտեցին նաև բոլոր եկեղեցիները, ավերեցին ու քանդեցին ամբողջ քաղաքը, եղծեցին ու ոչնչացրին նրա վայելչության փառքը»²¹:

Այսպես վարվում էին նաև մյուս քաղաքների ու գյուղերի հետ, որի արդյունքում անկում էին ապրում առևտուրը, արհեստները, գնալով խորանում էր ժողովրդի թշվառ վիճակը: Նման պայմաններում ավելի մեծ ծավալներ էին ընդունում արտագաղթը և ընչազրկությունը:

Գանձակեցին սուկ ճակատամարտերի և թագավորների ժամանակագիր չէ: Պատմության մեջ ուշագրավ տեղեկություններ կան մոնոդոլների կենցաղային ու ազգագրական սովորույթների, հոգևոր-բարոյական խառնվածքի և նույնիսկ լեզվի վերաբերյալ²²: Այս իրողություններն անշուշտ ավելի են բարձրացնում աշխատության դերն

²⁰ Առաքելյան Վ. -1972, էջ 59:

²¹ Գանձակեցի -1982, էջ 186:

²² ՀՄՄԳ -1976, էջ 301:

ու նշանակությունը ոչ միայն աղբյուրագիտական, այլև ազգագրական ու լեզվական տեսանկյունից:

Իրատես պատմիչը գրքի 57-րդ գլխում ներկայացնում է Մանգու խանի կողմից իրականացված աշխարհագիրը²³: Հարկերն այնքան շատ էին, որ վճարելն անհնարին էր, հարկերի դիմաց տանում էին անգամ երեխաներին, իսկ թաքնվողներին բռնում էին ու սպանում:

Պատմագիրն առարկայական մոտեցում է ցուցաբերում պատմական իրադարձություններին: Նա փառաբանում է հայրենասեր ու ժողովրդասեր իշխաններին, դրվատանքով խոսում նրանց արժանավոր գործերի մասին, իսկ դավաճաններին, կողոպտիչներին, ժլատ հարուստներին, որոնք ընչաքաղցությունից ելնելով թալանում են հարազատ երկիրն ու ժողովրդին, գամում է անարգանքի այունին, դատապարտում ամենախիստ խոսքերով:

Լայնախոհ հոգևորականը քաջածանոթ է այն աշխարհագրական միջավայրին, որը նկարագրում է իր Պատմության մեջ: Հավաստի և ճշգրիտ ներկայացնում է մոնոլոգների ճակատամարտերի վայրերը, ավերված բնակավայրերը և անգամ գյուղերի անվանումները: Կիրակոս վարդապետն այդ ամենը ներկայացրել է հարցուփորձի հիման վրա, սակայն բազում պատմական իրողություններ շարադրում է որպես մասնակից ու ակննատես: Միաժամանակ նա օգտվել է բազմաթիվ աղբյուրներից՝ ցուցաբերելով *տարբերություն սկզբնաղբյուրների նախանձելի իմացություն*:

Բնականաբար աշխատության վերջին մասն անառարկելի, հավաստի և ստուգապատում պատմություն է՝ շարադրված անաչառ ու նվիրյալ հոգևորականի կողմից: Նրա հաղորդումներն ու տեղեկությունները բարձր են գնահատել մոնոլոգների արշավանքների ուսումնասիրությանը զբաղվող օտար պատմաբանները և նույնիսկ վիպասանները: Գանձակեցու Պատմությունը հետագա պատմիչներն օգտագործել են իբրև սկզբնաղբյուր՝ մեծ հավատ ընծայելով նրա ճշմարտապատում ստեղծագործությանը:

Անդրադառնալով մոնոլոգական տիրապետության շրջանի պատմության հիմնահարցերին՝ ակադեմիկոս Կ. Օհանջանյանը ամենայն իրավամբ Կիրակոս Գանձակեցուն համարում է մոնոլոգական տիրապետության շրջանի ճշմարտախոս պատմագիր: Նրա երկը յուրատեսակ պատմագիտական վավերագիր է, որի մեջ բացահայտվել է թաթար-մոնոլոգական ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, հարկադրման ու հարկահավաքման համակարգը²⁴:

Օտար պատմագիրները հաստատում են Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումների իսկությունը, որը մեզ լիարժեք հնարավորություն է ընձեռում հստակեցնելու ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձությունների հավաստիությունը²⁵:

Անաչառ պատմագիրը նկարագրում է նաև մոնոլոգական տերության թուլացման ժամանակաշրջանը, մասնավորապես նշելով, որ Մանգու խանի մահից հետո (1259թ.) մոնոլոգական աշխարհակալության մեջ սկիզբ են առնում գահակալական կռիվներ

²³ **Գանձակեցի -1982**, էջեր 260-261:

²⁴ **Գանձակեցի -1961**, էջ 22:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 1Գ –1Ե:

Մանգու խանի եղբայրների՝ Ղուբիլայի և Արիք Բուղայի միջև: Նա գոհունակությամբ է խոսում այս ամենի մասին, համոզված լինելով, որ չար ուժերը վերջնականապես պատժվելու են:

Պատմագիր Գանձակեցին բացահայտում է նաև Անդրկովկասում մոնղոլներին չդիմադրելու պատճառները: Եկեղեցական պատմագիրն անհեթեթ է համարել այն առասպելը, որ իբր մոնղոլները մոզեր են ու հավատով քրիստոնյաներ, որ եկել են վրեժ-խնդիր լինելու մահմեդականներից քրիստոնյաների նկատմամբ բռնության համար: Եվ իբր դա է եղել պատճառը, որ բնակիչները չամրացան, չպաշտպանվեցին²⁶: Իրական պատճառը, ըստ պատմագրի, այն էր, որ. «Թագաւորութիւն վրաց նուագեալ էր... Եւ ոչ էին կարող գղէ ունել անհնարին բքոյն եկելոյ. վասն այդորիկ անձնապան եղեն ամենեքեան՝ գայթակղեալք յամրոցս, ուր և կարացին»²⁷:

Իրապես, մոնղոլական այս մեծ արշավանքին ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ Վրաստանում ցույց չտրվեց կազմակերպված լուրջ դիմադրություն: Ահաբեկված ու անպաշտպան ժողովուրդը ամենուր մնացել էր իր սեփական ուժերի հույսին: Բնականաբար, նման պայմաններում մոնղոլներին հեշտությամբ հաջողվեց գրավել հսկայական տարածքներ²⁸:

Անի քաղաքի գրավման կապակցությամբ գրում է, որ քաղաքի իշխանները չկարողացան պատասխան տալ Չարմադանի պատվիրակությանը, իսկ ամբոխը և ռամիկները սպանեցին պատվիրակներին: Եվ դառնությամբ ավելացնում է. «Այլև ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղեն առ թշնամիսն՝ գապրուստ անձանց շահելով»²⁹:

Շամքոր քաղաքի բնակիչները օգնության խնդրանքով դիմել են քաղաքից փախած իրենց իշխան Վահրամին ու նրա որդուն: Վահրամը պատճառաբանել է, որ թշնամին բազմամարդ է, անօգուտ է կռվելը և անգամ արգելել է իր որդուն օգնել քաղաքի պաշտպաններին³⁰:

Իսկ Լոռի քաղաքի իշխան Շահնշահը ընտանիքով գաղտագողի ճողոպրել էր՝ քաղաքի վերակացությունը թողնելով իր աներոջը և նրա որդիներին, որոնք, լինելով թուլամորթ, զբաղված էին հարբեցողությամբ՝ հույսը դնելով պարիսպների ամրության վրա: Իսկ թշնամիները քանդեցին պարիսպները, կոտորեցին ժողովրդին ու թալանեցին Շահնշահի գանձերը³¹:

Պատմագիրը դառնությամբ է նշում, թե ինչպես մոնղոլները սաստկացրեցին հարկահանությունը՝ նոր բազում տառապանքներ պատճառելով ժողովրդին. «Ի դրունս մահու հասուցին գամենայն ազգս»³²:

Այս ամենից հետո, հասկանալի է, որ հայրենասեր պատմագիրը ատելությամբ պետք է տրամադրված լիներ մոնղոլների նկատմամբ, նրանց անվանելով արյունար-

²⁶ Բարայան Լ. -1981, էջեր 209-210:

²⁷ Գանձակեցի -1961, էջ 238:

²⁸ Մանանդյան Հ. -1952, էջ 200:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 254:

³⁰ Բարայան Լ. -1981, էջ 210:

³¹ Գանձակեցի -1982, էջեր 182-183:

³² Գանձակեցի -1961, էջ 374:

բու, գազանաբարո ազգ³³: Այդ ատելությունը կարմիր թելի նման անցնում է անգամ նրանց արտաքինի, կենցաղի ու բարքերի նկարագրություններում³⁴:

Գանձակեցին շատ լավ գիտակցում էր իր երկասիրության արժանիքները, նրա դերն ու նշանակությունը ապագա սերունդներին, ուստի անկեղծ սրտով գրում է. «Լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան Աբիսողոմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի նմա անուն Կիրակոսի»³⁵:

Եզրահանգում Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմություն» աշխատությունը չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում մոնոլիների արշավանքների և մոնոլիական տիրապետության շրջանի պատմության հիմնահարցերի լուսաբանման համար:

Աշխատության մեջ հանգամանորեն շարադրված են մոնոլիական արշավանքները, Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի նվաճումը, մոնոլիների վարած նվաճողական պատերազմները, ներքին հակամարտությունները, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պայքարն օտար նվաճողների դեմ:

Գանձակեցու Պատմությունը պարունակած նյութով հավասարաչափ աղբյուր է նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների, Բյուզանդիայի և Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության շատ հիմնահարցերի ուսումնասիրման համար: Հիրավի, այն նաև անգուցական ստուգապատում ու չափազանց անկողմնակալ աղբյուր է ժամանակաշրջանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության շարադրման, այդ թվում նաև Հայաստանի սոցիալական պայքարի պատմության լուսաբանման համար³⁶:

Գանձակեցու աշխատությունը բազմաբովանդակ պատմական շտեմարան է, պատմագիտական-գրական հուշարձան ու վավերագիր, որն ամենայն մանրանասնությամբ ներկայացնում է հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության շրջաններից մեկը՝ արտահայտելով այդ դարաշրջանի տագնապալի իրադարձությունների անսքող պատկերը:

Գանձակեցու երկասիրությունն առանձնահատուկ սկզբնաղբյուր է հատկապես մոնոլիագիտության համար³⁷: Աշխատության հաղորդումները հետագա պատմիչներն օգտագործել են որպես սկզբնաղբյուր՝ մեծ հավատ ընծայելով նրա ստուգաբանությանը և արժանահավատությանը: Այդ հաղորդումներն ունեն ոչ միայն հայագիտական, այլև արևելագիտական ու պատմագիտական բացառիկ նշանակություն:

³³ **Գանձակեցի -1961**, էջ 292:

³⁴ Նույն տեղում, էջեր 271-272:

³⁵ Նույն տեղում, էջ ԴԱ:

³⁶ ՀԺՊ -1976, հ. III, էջ 808:

³⁷ **Բաբայան Լ. -1981**, էջ 223:

ТРУД КИРАКОСА ГАНДЗАКЕЦИ КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ МОНГОЛЬСКИХ НАШЕСТВИЙ

Գասպարյան Ա. Ա., Մովսեսյան Կ. Կ.

Ключевые слова: *Киракос Гандзакети, историография, монгольский, поход, историограф, история, библиография, монголо-татар, труд, источниковедение, первоисточник.*

В рамках статьи, сопоставлением передач первоисточников и исследований научной литературы, предметом отдельного изучения стали сообщения историка Киракоса Гандзакети о монгольских походах.

Выделена степень достоверности и источниковедческое значение представленного материала. Работа Гандзакети – поистине непревзойденный и проверяющий источник для развития монголоведения.

Параллельно всестороннему анализу подверглись и освещались социально-экономические и политические отношения периода, а также тяжелые и катастрофические последствия монгольских нашествий.

KIRAKOS GANDZAKETSI'S WORK AS A SOURCE OF STUDY ON MONGOLIAN INVASIONS

Gasparyan A. A., Movsesyan K. K.

Key words: *Kirakos Gandzaketsi, historiography, Mongolian, invasion, historian, history, bibliography, Mongol-Tatar, work, source studies, source.*

Within the framework of the article, a combination of source reports and scientific literature studies has become the subject of a separate study by historian Kirakos Gandzaketsi's reports on the Mongol invasions.

The degree of reliability of the presented material and the source-scientific significance were singled out. Gandzaketsi's work is unique and is the source for the development of Mongol studies.

At the same time, the socio-economic and political relations of the period, as well as the severe and catastrophic consequences of the Mongol invasions, were comprehensively analyzed and covered.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն ն

1. **Աբեղյան Մ. -1970**, Երկեր, հատոր Դ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
2. **Աբգարյան Գ. -1962**, Մատենադարան, Երևան, Հայպետհրատ:
3. **Առաքելյան Վ. -1972**, Կիրակոս Գանձակեցի (Մահվան 700-ամյակի առթիվ)//«Պատմա-բանասիրական հանդես», N 1, էջ 48-62:
4. **Առաքելյան Ա. -1959**, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն /I. մ.թ.ա. - XIVդ./ Երևան, Հայպետհրատ:
5. **Բարսեղյան Լ. -1981**, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, Երևան, ՀՍԳԱ հրատ.:

6. **Ակներցի -2011**, Գրիգոր Ակներցի, Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ.:
7. **Գանձակեցի -1982**, Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի, խմբ. Լ. Խանլարյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ.:
8. **Գանձակեցի -1961**, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ.Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍԳԱ հրատ.:
9. **ՀՄՆԳ -1976**, Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V–XVIII դարեր, խմբ. Էդ.Աղայանի, Երևան, ԵՀ հրատ.:
10. **ՀԺՊ -1976**, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
11. **ՄԺ -1951**, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. կազմեց Վ.Հակոբյանը, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
12. **Մանանդյան Հ. -1952**, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր III, XI դարից մինչև XV դարի սկիզբը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
13. **Չամչյանց -1984**, Միքայել Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, Գ հատոր, Երևան, ԵՀ հրատ.:
14. **Օրբեյան -1986**, Ստեփանոս Օրբեյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Աբրահամյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ.:
15. **Արևելցի -1972**, Վարդան Արևելցի, Մեկնութիւն Զերականի, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

Ընդունվել է՝ 12. 03. 2022
Գրախոսվել է՝ 06. 04. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արշավիր ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԿԳՄՍ Շիրակի պետական համալսարանի պատմության և
փիլիսոփայության ամբիոնի վարիչի պաշտոնակատար, դոցենտ,
էլ. հասցե՝ Arshavirgasparyan@mail.ru

Կարինե ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ՝ ՀՀ ԿԳՄՍ Երևանի Մ. Գալշոյանի անվ.
ավագ դպրոցի պատմության ուսուցչուհի, էլ. հասցե՝ karinmov@gmail.com